

УДК 340.1

КОПИТОВА О.С.

ПРИНЦИП ГНУЧКОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ В ДИСПОЗИТИВНОМУ ПРОЦЕСІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

У статті обґрунтовано, що будь-який юридичний процес, особливо такий, що розпочинається за ініціативою заінтересованого суб'єкта, може існувати й розвиватися тільки в межах закріпленої в законі форми, тобто в межах певних правил, що установлюють порядок і здійснення діяльності всіх учасників судочинства.

Доведено, що цивільна процесуальна форма за своїм характером є максимальною універсальністю, виходячи передусім із того, що цивільна юрисдикція має загальний характер, а адміністративна й господарська юрисдикція є спеціальними відносно першої. Остання кодифікація процесуального законодавства побудована за засадах максимальної уніфікації процесуальних форм і процесуальних процедур за винятком специфіки розгляду окремих категорій справ (окреме провадження в цивільному процесі, розгляд окремих термінових справ в адміністративному, розгляд справ про банкрутство в господарському тощо). Тому якщо розглядати позовний порядок розгляду судових справ у диспозитивних процесах, то спільною теоретичною основою виступатиме процесуальна форма, побудована на принципі універсальності.

Зроблено висновок, що сучасний закон усе частіше відстає від активно швидкоплинних суспільних відносин, що, у свою чергу, призводить до виникнення в ньому прогалин, що характерне для актів українського процесуального законодавства, викладених у новій редакції.

Визначено, що гнучкість процесуальної форми можна визначити як закріплену в законі можливість суб'єктів судового процесу впливати на вибір оптимальних процесуальних дій, зумовлених обставинами конкретної цивільної справи і спрямованих на захист прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та інших учасників судового процесу.

Обґрунтовано, що саме гнучкість процесуальної форми диспозитивного процесу (господарського, цивільного, адміністративного) як один із основних її принципів у поєднанні з розумним застосуванням судового розсуду дасть змогу більш ефективно застосовувати чинні правила цивільного судочинства, адаптуючи їх до ситуації, що склалася.

Ключові слова: юридичний процес, процесуальна форма, універсальність, принцип гнучкості, процес, диспозитивність, адміністративна юрисдикція, цивільна юрисдикція, господарська юрисдикція.

В статье обосновано, что любой юридический процесс, особенно такой, который начинается по инициативе заинтересованного субъекта, может существовать и развиваться только в пределах закрепленной в законе формы, то есть в пределах определенных правил, устанавливающих порядок и осуществление деятельности всех участников судопроизводства.

Доказано, что гражданская процессуальная форма по своему характеру является максимальной универсальностью, исходя прежде всего из того, что гражданская юрисдикция имеет общий характер, а административная и хозяйственная юрисдикция выступают специальными относительно первой. Последняя кодификация процессуального законодательства построена на основаниях максимальной унификации процессуальных форм и процессуальных процедур, за исключением специфики рассмотрения отдельных категорий дел (отдельное производство в граж-

данском процессе, рассмотрение отдельных срочных дел в административном, рассмотрение дел о банкротстве в хозяйственном и т.д.). Поэтому если рассматривать исковой порядок рассмотрения судебных дел в диспозитивных процессах, то общей теоретической основой будет выступать процессуальная форма, построенная на принципе универсальности.

Сделан вывод, что современный закон все чаще отстает от активно быстро меняющихся общественных отношений, что, в свою очередь, приводит к возникновению в нем пробелов, характерных для актов украинского процессуального законодательства, изложенных в новой редакции.

Установлено, что гибкость процессуальной формы можно определить как закрепленную в законе возможность субъектов судебного процесса влиять на выбор оптимальных процессуальных действий, обусловленных обстоятельствами конкретного гражданского дела и направленных на защиту прав и законных интересов физических, юридических лиц и других участников судебного процесса.

Обосновано, что именно гибкость процессуальной формы диспозитивного процесса (хозяйственного, гражданского, административного) как один из основных ее принципов в сочетании с разумным применением судебного усмотрения позволит более эффективно применять существующие правила гражданского судопроизводства, адаптируя их к сложившейся ситуации.

Ключевые слова: *юридический процесс, процессуальная форма, универсальность, принцип гибкости, процесс, диспозитивность, административная юрисдикция, гражданская юрисдикция, хозяйственная юрисдикция.*

It is substantiated that any legal process, especially one that starts at the initiative of an interested subject, can exist and develop only within the form fixed in the law, that is, within certain rules establishing the procedure and activities of all participants in the legal proceedings.

It is proved that the civil procedural form is by its nature the maximum universality, based primarily on the fact that civil jurisdiction is of a general nature, while administrative and economic jurisdiction are special with respect to the first. The latest codification of procedural legislation is based on the beginnings of maximum unification of procedural forms and procedural procedures, with the exception of specifics of reviewing certain categories of cases (separate proceedings in civil proceedings, consideration of certain urgent cases in administrative proceedings, consideration of bankruptcy cases in economic cases, etc.). Therefore, if we consider the claim procedure for the consideration of court cases in discretionary processes, then the procedural form, built on the principle of universality, will be the general theoretical basis.

It is concluded that the modern law is increasingly lagging behind the rapidly changing public relations, which in turn leads to the emergence of gaps in it, which is characteristic of the acts of Ukrainian procedural legislation set out in the new edition.

It is determined that the flexibility of the procedural form is enshrined in the law of the possibility of subjects of the judicial process to influence the choice of optimal procedural actions due to the circumstances of a particular civil case and aimed at protecting the rights and legal interests of the participants in the judicial process.

It is substantiated that it is the flexibility of the procedural form of the dispositive process (economic, civil, administrative) as one of its basic principles, combined with a reasonable application of judicial discretion, will allow to more effectively applying the existing rules of civil procedure, adapting them to the situation.

Key words: *legal process, procedural form, universality, principle of flexibility, process, discretion, administrative jurisdiction, civil jurisdiction, economic jurisdiction.*

Вступ. Конституція України в розділі VIII закріплює припис, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ч. ч. 1, 2 ст. 124). Далі Основний Закон України встановлює, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації й визначається законом (ч. 1 ст. 125). Головними законодавчими актами в цій сфері

є Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, а також процесуальні кодекси України, викладені в новій редакції (окрім Кримінального процесуального кодексу України).

При цьому відомим фактом є те, що будь-який юридичний процес, особливо цивілістичний (такий, що розпочинається за ініціативою заінтересованого суб'єкта), може існувати й розвиватися тільки в межах закріпленої в законі форми, тобто в межах певних правил, що установлюють порядок і здійснення діяльності всіх учасників судочинства [1, с. 68]. Більше того, на думку деяких учених, саме рівень дотримання судами цивільної процесуальної форми свідчить про ефективність судової діяльності під час здійснення правосуддя [11].

Теоретичне дослідження проблем юридичного процесу, місця в ньому судового правозастосування та процесуальних форм, що впливають на судове правозастосування, постійно перебувало в колі уваги правової науки, зокрема з боку таких провідних учених-правників: М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, В.М. Горшенєва, М.Д. Гнатюка, О.В. Зайчука, В.П. Казимірчука, В.В. Копєйчикова, А.М. Колодія, В.В. Лазарева, Д.Д. Луспеника, М.І. Матузова, В.С. Нерсєсянца, Н.М. Онїщенко, В.М. Протасова, М.Б. Рїсного, Ю.Г. Ткаченка, В.Н. Шабалїна, С.В. Шевчука, Л.С. Явича та багатьох інших правознавцїв.

Так, звернення до визначень процесуальної форми дає змогу зробити висновок, що в загальнотеоретичному плані юридична процесуальна форма комплексно проаналїзована в колективній монографії під загальною редакцією П.Є. Недбайла й В.М. Горшенєва «Юридична процесуальна форма: теорія і практика» (1976 р.) [19]. Наведені вчені як провідні теоретики права радянської доби в плані загальної теорії права визначали процесуальну форму як сукупність однорїдних процедурних вимог, що висуваються до дій учасників процесу і спрямовані на досягнення певного матеріально-правового результату. Іншими словами, процесуальна форма являє собою особливу юридичну конструкцію, що втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень [19, с. 13]. Теорія юридичного процесу й, зокрема, процесуальна форма на сучасному етапі продовжують розроблятися й іншими дослідниками загальнотеоретичних проблем процесу: С.М. Олейніковим «Загальнотеоретичні проблеми юридичної процесуальної форми» (1986) [8], В.Н. Протасовим «Основи загальноправової процесуальної теорії» (1991) [12], С.М. Мельником «Процесуальна форма у кримінальному судочинстві України» (2001) [5], А.О. Павлушиною «Теорія юридичного процесу: проблеми і перспективи розвитку» (2006) [9] та ін.

Утім сучасне бачення трансформації процесуальної форми в межах останньої кодифікації процесуального законодавства, а саме дослідження проблем її гнучкості (наявність судового розсуду під час вирішення питання захисту права за відсутності ефективного його способу захисту), не набуло глибокого теоретичного дослідження. Спробуємо заповнити цю прогалину в межах наукової публікації.

Постановка завдання. Отже, метою наукової статті є розкриття принципу гнучкості процесуальної форми в диспозитивному судовому процесі України, під яким ми розуміємо загалом цивілістичний процес.

Результати дослідження. Передусім зауважимо, що, незважаючи на наявність спеціальних досліджень зазначених науковцїв із проблеми поняття і змісту процесуальної форми, більшість їх положень мають дискусійний характер [17].

В.М. Горшенєв зазначає: «Процесуальна форма являє собою особливу юридичну конструкцію, що втілює істотні принципи найбільш доцільної процедури здійснення конкретних повноважень» [2, с. 29]. На думку М.В. Вітрука, процесуальна форма – це реалізація прав та обов'язків громадян, що полягає в певному порядку використання громадянами юридичних прав або виконання ними юридичних обов'язків [19, с. 107].

М.Л. Якубом виділялися такі аспекти процесуальної форми: а) вона гарантує умови послїдовної реалізації демократичних принципів кримінального судочинства; б) визначає стабільний, юридично окреслений режим провадження по кримінальних справах [10, с. 101–108]; в) містить умови, спрямовані на досягнення активності правоохоронних органів; г) містить гарантії прав і законних інтересів громадян; д) створює умови для проведення повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин справи; е) включає засоби, що дають змогу з'ясувати в процесі провадження по кримінальній справі причин та умов учинення злочину й ужиття заходів, спрямованих на запобігання йому; є) має вагомє значення для підтримання авторитету суду й переконливості його рішень [20, с. 12].

Цивільна процесуальна форма за своїм характером є максимальною універсальністю, виходячи передусім із того, що цивільна юрисдикція має загальний характер, а адміністративна й господарська юрисдикція є спеціальними відносно першої.

Є.А. Таликін, досліджуючи господарську процесуальну форму, констатує, що поняття процесуальної форми не має вираженого галузевого забарвлення, і підкреслює, що істотною специфікою володіє сутність реалізації судової влади в цивільному, господарському, кримінальному та адміністративному судочинствах, тобто змістовий бік процесуальної діяльності [15, с. 723].

Наведене підкреслює універсальність категорії процесуальної форми і сприятиме розкриттю її принципу гнучкості.

Поняття господарської процесуальної форми як теоретичної категорії принципово не відрізняється від інших видів процесуальної форми. Доцільними варто визнати спроби теоретичного дослідження процесуальних галузей права та, зокрема, формування єдиного узагальненого поняття процесуальної форми. Оскільки господарська процесуальна форма є однією з основних категорій господарського процесу, так би мовити складником першого порядку, найбільш доцільним убачається визначення через її відношення до процесу загалом, тобто визначити частину (сторону, бік) процесу, що охоплюється поняттям господарської процесуальної форми. Тому визначення має бути сформульоване шляхом окреслення відповідної сторони процесу виконання господарським судом своїх функцій і діалектичного поєднання з іншою стороною господарського процесу – змістом судової діяльності [15, с. 723–724].

У межах науки адміністративного права О.І. Миколенко [7, с. 52], відштовхуючись від позицій інших дослідників, характеризує «процесуальну форму» як одне з основних понять юридичного процесу й визначає її так [6, с. 182–187]: а) процесуальна форма – це точно регламентований законом порядок здійснення процесуальної діяльності [14]; б) процесуальна форма – це закріплена процесуальним правом структура всього процесу й окремих його стадій, а також установлені умови, послідовність і порядок здійснення процесуальних дій; в) процесуальна форма – це встановлений законом порядок та умови здійснення окремих процесуальних дій і всієї їх сукупності й офіційне закріплення їх ходу та результатів; г) процесуальна форма – це процесуальна процедура [4, с. 203–222]; г) процесуальна форма – це вчорашній день теорії юридичного процесу [7, с. 52–53; 12, с. 141–142].

Остання кодифікація процесуального законодавства побудована за засадах максимальної уніфікації процесуальних форм і процесуальних процедур за винятком специфіки розгляду окремих категорій справ (окреме провадження в цивільному процесі, розгляд окремих термінових справ в адміністративному, розгляд справ про банкрутство в господарському тощо).

Нагадаємо, що етимологія терміна «уніфікація» (від лат. *unus* – один, лат. *Factio* – роблю; об'єднання) означає приведення до одноманітності, до єдиної форми або системи. Цей термін, так само як і «диференціація», має багатоаспектне значення та не є суто юридичним. До юридичної науки слово «уніфікація» прийшло з французької мови як «*unifier*» – робити єдиним. У правовій площині уніфікація є насамперед однією з основних характеристик права, призначення якого полягає в приведенні певних груп суспільних відносин до одноманітності. Така характеристика права в теорії права отримала назву нормативності [16, с. 92].

Якщо розглядати позовний порядок розгляду судових справ у диспозитивних процесгах, то спільною теоретичною основою виступатиме процесуальна форма, побудована на принципі універсальності.

Зокрема, певні зарубіжні дослідники під універсальністю процесуальної форми розуміють можливість її застосування до будь-яких категорій судових, зокрема цивільних, справ. Водночас підкреслюється, що зазначену ознаку не варто тлумачити буквально, оскільки універсальність не означає незмінність, а, навпаки, допускає й навіть якоюсь мірою зобов'язує враховувати її зміни залежно від характеру розглядуваної справи [1, с. 69].

У межах указаної проблеми варто звернути увагу на розмежування двох понять: «ознаки процесуальної форми» і «принципи процесуальної форми». Так, принципи процесуальної форми виступають як основні засади, визначаючи її основні риси, шляхи подальшого розвитку тощо. У зв'язку з цим принципи повинні бути незмінними під час розгляду будь-яких категорій справ. У свою чергу, ознаки, залежно від застосовуваного виду судочинства, можуть дещо змінюватися. У теорії юридичного процесу, як правило, мова йде тільки про ознаки процесуальної форми, тоді як принципам приділяється недостатньо уваги. Проте серед учених, які вивчають принципи процесуальної форми, можна назвати Ю.М. Зіпуннікову, яка виділяє як такі [3, с. 10]: 1) доцільність (форма – це засіб досягнення мети – захисту порушених прав, а не сама мета); 2) раціональність (форма повинна забезпечувати досягнення цілей судочинства шляхом використання мінімуму витрат, тобто, з одного боку, форма не повинна переважуватися правилами,

з іншого боку, не допустимо й надмірне її спрощення, яке могло б призвести до суддівського свавілля); 3) простота (максимальна зрозумілість приписів цивільної процесуальної форми й реальна можливість їх виконання всіма учасниками процесу); 4) науковість (побудова й удосконалення цивільної процесуальної форми на основі новітніх наукових розробок, а також упровадження в неї спеціальних знань – експертиз, консультацій фахівців тощо); 5) диспозитивність (можливість вибору судової процедури, але можна вибрати лише з представлених у законі варіантів – наказне, позовне) [3, с. 10].

Під час дослідження процесуальної форми, побудованої на принципі універсальності, варто пам'ятати, що її об'єднувальною основою є предмет розгляду та захисту, у більш широкому розумінні – предмет правової охорони та захисту, який виступає серед іншого, є стрижнем процесуальної форми. Зміст та особливості предмета правового захисту охоплюються процесуальною формою, у чому визначається й установлюється функціональний зв'язок між нею та матеріальним правом. Процесуальна форма завжди сфокусована на предметі розгляду, через який визначаються межі її дії [18, с. 28].

Розмірковуючи про принципи процесуальної форми, необхідно зазначити, що деякі автори хоча й використовують поняття «принципи процесуальної форми», все ж ведуть мову про її ознаки. Наприклад, Н.А. Рассахатська виділяє такі принципи універсальної процесуальної форми: оптимальність співвідношення прав та обов'язків у процесі; принцип тотожності; безперервність процесуальної діяльності; усність і документування процесуальних актів; здійснення судового контролю та самоконтролю [13, с. 4–5].

Отже, сучасний закон усе частіше відстає від активно й швидко плінних суспільних відносин, що, у свою чергу, призводить до виникнення в ньому прогалин. Указане твердження, на наш погляд, справедливо й для українського процесуального законодавства в новій редакції, що проявляється в низці випадків у неможливості захистити права й законні інтереси осіб, діючи лише в рамках чинних норм.

При цьому саме гнучкість процесуальної форми диспозитивного процесу як один із основних її принципів у поєднанні з розумним застосуванням судового розсуду дасть змогу більш ефективно застосовувати чинні правила цивільного судочинства, адаптуючи їх до ситуації, що склалася. З урахуванням викладеного гнучкість процесуальної форми можна визначити як закріплену в законі можливість суб'єктів судового процесу впливати на вибір оптимальних процесуальних дій, зумовлених обставинами конкретної цивільної справи і спрямованих на захист прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та інших учасників судового процесу [1, с. 71].

Отже, вибір і визначення можливостей процесуальної форми набуває особливої значущості саме в нових історичних умовах, коли реформуванню піддається не тільки судова система, її судова організація, а й сама процесуальна форма, що покликана охороняти та захищати права, свободи й законні інтереси кожного, суспільство та правопорядок загалом.

Підсумовуючи викладене, зупинимось на таких загальних висновках. Цивільна процесуальна форма за своїм характером є максимальною універсальністю, виходячи передусім із того, що цивільна юрисдикція має загальний характер, а адміністративна й господарська юрисдикція є спеціальними відносно першої. Остання кодифікація процесуального законодавства побудована на засадах максимальної уніфікації процесуальних форм і процесуальних процедур за винятком специфіки розгляду окремих категорій справ (окреме провадження в цивільному процесі, розгляд окремих термінових справ в адміністративному, розгляд справ про банкрутство в господарському тощо). Тому якщо розглядати позовний порядок розгляду судових справ у диспозитивних процесах, то спільною теоретичною основою виступатиме процесуальна форма, побудована на принципі універсальності.

Гнучкість процесуальної форми можна визначити як закріплену в законі можливість суб'єктів судового процесу впливати на вибір оптимальних процесуальних дій, зумовлених обставинами конкретної цивільної справи і спрямованих на захист прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та інших учасників судового процесу. Саме гнучкість процесуальної форми диспозитивного процесу (господарського, цивільного, адміністративного) як один із основних її принципів у поєднанні з розумним застосуванням судового розсуду дасть змогу більш ефективно застосовувати чинні правила цивільного судочинства, адаптуючи їх до ситуації, що склалася.

Список використаних джерел:

1. Алексеев А.А. Принцип гибкости гражданской процессуальной формы в российском гражданском процессе. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Право»*. С. 68–72.
2. Горшенев В.М. Процессуальная форма и её назначение в советском праве. *Советское государство и право*. 1973. № 12. С. 28–35.
3. Зипунникова Ю.Н. Принципы гражданской процессуальной формы. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2008. № 9. С. 8–11.
4. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2006. 401 с.
5. Мельник С.М. Процесуальна форма у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 17 с.
6. Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. 336 с.
7. Миколенко О.І. Процесуальна форма в адміністративному судочинстві та проблеми законотворчості в Україні. *Правова держава*. 2018. 29. С. 50–57.
8. Олейников С.Н. Общетеоретические проблемы юридической процессуальной формы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1986. 25 с.
9. Павлушина А.А. Теория юридического процесса: проблемы и перспективы развития: дисс. ... докт. юрид. наук. Самара, 2006. 459 с.
10. Перлов И.Д. Процессуальный режим рассмотрения уголовных дел на пленумах Верховных судов. *Сов. гос-во и право*. 1972. № 1. С. 101–108.
11. Попова Ю.А. Гражданская процессуальная форма – гарантия эффективности правосудия по гражданским делам. URL: <http://www.legist.ru>.
12. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. Москва: Юридическая литература, 1991. 144 с.
13. Рассохатская Н.А. Гражданская процессуальная форма: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1995. 20 с.
14. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / уклад. Н.Д. Кусайкіна, Ю.С. Цибульник; за заг. ред. проф. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с.
15. Таликін Є.А. Визначення поняття господарської процесуальної форми. *Форум права*. 2011. № 4 С. 723–728.
16. Беляневич О.А., Берестова І.Е., Бичкова С.С. Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві в Україні: монографія / за заг. ред. В.І. Бобрика. Київ: Ред. журнал. «Право України», 2013. 172 с.
17. Трофименко В.М. Процесуальна форма: сутність і значення у кримінальному судочинстві. *Проблеми законности. Государство и право. Серия «Юридические науки»*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsessualnaya-forma-suschnost-i-znachenie-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-1>.
18. Укусова Е.Е. Гражданское судопроизводство как процессуальная форма и потенциал возможностей с позиций специализации на современном этапе. Вектор развития юридической науки. *Вестник университета имени Е.О. Кутафина (МГЮА)*. 2015. № 9. С. 20–51.
19. Юридическая процессуальная форма: теория и практика / под общ. ред. П.Е. Недбайло, В.М. Горшенева. Москва: Юр. лит, 1976. 280 с.
20. Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве: учебник. Москва: Юрид. лит., 1981. 144 с.